

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/67/26-29>

Əli Umud oğlu Əliyev

ADPU Ağcabədi filialı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

eli.aliyev54@mail.ru

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ VURĞU

Açar sözlər: *sözün kəsəri, sözün deyilişi, vurğu, yanlış tələffüz, intonsiya, fasilə, durğu, nitqin canı, qanı, nəfəsi, modallıq*

Stress in the modern Azerbaijani literary language

Summary

The mental perfection, way of thinking and conscious existence of the human race is realized mainly through its language. In language construction intonation, punctuation and emphasis, as well as a number of factors, are the main tools. That is why this topic is always on the agenda. The meaning of the word is reflected in the speech process. Language is used in the speech process. The meaning of the word is reflected in the speech process

Keywords: *word fraction, pronunciation, stress, mispronunciation, intonation, pause, punctuation, the soul of the speech, its blood, its breath, the modality*

Giriş

Bəşər övladının əqli kamilliyi, düşüncə tərzı və şüurlu varlığı başlıca olaraq, onun dili ilə realizə olunur. Dil quruculuğunda isə bir sıra amillər olduğu kimi, intonasiya, durğu və vurğu da əsas vasitələrdəndir. Odur ki, bu mövzu hər zaman aktuallığı ilə gündəmdədir.

Atalar, babalar demişlər: “Hoha var dağa mindirir, hoha var dağdan endirir”. Bu, sözün deyiliş tərzidir. Hətta deyirlər ki, filankəsin ayağının düşəri, sözünün kəsəri yoxdur, danışanda elə bil ağzından “horra” tökülür. Xalq arasında formalaşmış bu deyim bu gün elmi qrammatikada vurğu adlanır. Ta qədim dövrdən sözün deyiliş tərzinə aid çoxlu misallar və deyimlər formalaşmışdır. Məsələn; Söyləyirlər ki, padişah bir nəfər haqqında fərman imzalayır: Fərmanda yazılır: “Buraxmaq olmaz, asmaq!” Fərmanın icrası zamanı fərmanı oxuyan baxıb görür ki, ölümünə fərman verilmiş adam bunun yaxın adamıdır. Odur ki, verilmiş fərmanı olduğu kimi söyləməklə yanaşı, elə intonasiya ilə elan edir ki, ölümünə fərman verilmiş şəxsi azad edirlər. Natiq fərmanı belə səsləndirir: “Buraxmaq, olmaz asmaq!” Bu misaldan da göründüyü kimi vurğu sözün mənə anlamını tam əksinə çevirir. Demək, sözün mənə anlamının müxtəlifliyi və işlənmə məqamlarının münasibliyi vurğu ilə tənzimlənir. Buna aid çoxlu misallar söyləmək ilər. Məsələn; Cıdır düzü, mənim xoşuma gəlir. Cıdır, düzü, mənim xoşuma gəlir. Oxu atan kimi, tənbel olma. Oxu, atan kimi tənbel olma. Demək, vurğu fikrin ifadəsinə xidmət edən əsas amillərdən biridir. Bu baxımdan Sarı Aşıqın cinas qafiyəli bayatılarının hamısı vurğuya dirsəklənən, mənə çalarına əsaslanır:

**Mən Aşiq günü günə,
Gün verməz günü günə.
Keçən günə gün çatmaz,
Calasan günü günə.**

**Mən Aşiq, gözəl alma,
Yeməyə gözəl alma,
Əsil al, çirkin olsun,
Bədəsil gözəl alma.**

Söz, dil, insan-bunları biri-birindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir. Sözsüz dil, dilsiz insan, xalq ola bilməz. Bunların üçü də məntiqi düşüncəni şərtləndirir ki, bu da vurğu ilə tənzimlənir. Odur ki, bu araşdırma aşağıdakı plan üzrə işlənilmiş və müəyyən nəticəyə gəlinmişdir.

1-Ünsiyyətin görünməyən amilləri və vurğu.

2-Azərbaycan ədəbi dilində vurğunun rolu və ədəbi tələffüzün pozulması günümüzün aktual problemidir.

3-Nəticə.

1. Ünsiyyətin görünməyən amilləri və vurğu. Dilçilik ədəbiyyatında dilin kommuniaktiv və ekspressiv vəzifə daşdığı qeyd olunmaqla bərabər izah olunur ki, ünsiyyət vasitələri fiziki təbiətlərinə görə iki yerə bölünür: akustik ünsiyyət vasitələri və optik ünsiyyət vasitələri. Ümumiyyətlə, bu ünsiyyət vasitələri fiziki təcəssümətdirmə anında dilə yardımçı rolunu oynayırlar. Həmçinin dilin fikri təcəssüm etdirməsi onun ekspressiv vəzifəsidir. Bu vəzifənin dərin köklərini araşdırdıqda dil vahidləri sırasından kənarda qalan “nitqi rənglər” anlamı nəticəsinə gəlmək mümkündür.

Bu rənglər hissi rənglərdir. Bir nəfərin vəziyyəti ağır olduqda həmin adam nə qədər “yaxşıyam” desə də, onun səs tonundan və səs ahəngindən vəziyyətini öyrənirsən. Sanki gizli ünsiyyətə girir, məlumatlanırsan.

Ünsiyyətin bu görünməyən və daimi istifadə olunan tərəfi hələ tam tədqiq olunmayıb. Fəxrəddin Yadigar “Fonetika və fonologiya məsələləri” (Bakı, 1999) əsərində yazmışdır: “Dilin səslərində və onları əmələ gətirən danışq üzlərinin hərəkətində bilavasitə nəzərə çarpmayan başqa cəhətlər də var ki, bu da sözlərə xas olan, yəni səslərin artikulyasiya təsəvvürləri ilə əlaqələnen mənaların geniş dünyasıdır.” (1, 21).

Məlumdur ki, nitq prosesində dildən istifadə olunur. Nitq dilə möhdədir, dil isə nitqin əsas amilidir. Bunlar bir-birini tamamlayır. Böyük Füzüli əbəs deməmişdir ki,

Söz mənadan aslıdır, mənə sözdən hər zaman,

Necə ki, aslıdır bir-birindən cism ilə can.

Sözün mənə çalarlığı nitq prosesində özünü göstərir. Ona görə də dahi Füzüli söz və məvhum anlayışını deyil, sözün məqamı və kəsb etdiyi mənə anlayışının bir-birindən ayrılmaz olduğunu söyləyir. Bir xalq kəlamında bu məsələyə münasibət belə ifadə olunur: “Hoha var – dağa mindirər, hoha var - dağdan endirər”. Buradan hissi rənglərə münasibət, intonasiya, məzmun və forma məsələsinə xalq idrakının baxışı öz əksini tapmışdır.

“Nitqi rənglər” bir şəxsin nitqini başqa bir şəxsin nitqindən seçmək üçün əsas amildir. Anadangəlmə korlar insanları nitqi rənglərə əsasən tanıyırlar. Cinayət etmiş cani istintaq məqamında söyləyir ki, mən bu cinayəti etməmişəm. Bu ifadə dilin kommunikativ vəzifəsindən irəli gələn haldır. Halbuki biz “nitqi rəngə” əsasən bilirik ki, bu şəxs əsil simasının arxasında gizlənib, yalan danışır. Bu isə dilin təcəssüm yolu ilə anlaşılmalı, yəni ekspressiv vəzifə baxımından dərk olunmalıdır. İnsan insanın üz cizgilərinə, onun quruluşuna, rənginə, davranışına baxıb məlumat alır, xəbərdar olur, bir sözlə onu dərk edir. Bir xalq kəlamında deyildiyi kimi “Rəngimə bax, halımı xəbər al”.

Aktyor rola girərkən bu və ya digər “nitqi rəng” və yaxud müxtəlif nitqi formaya malik olur ki, bu da nitqin kommunikativ xüsusiyyətindən daha çox ekspressiv xüsusiyyət daşıyır. Ümumiyyətlə, ünsiyyətin görünməyən olsa da, dərk olunan bu cür amilləri imkan verir deyək ki, dilin nitq prosesində öyrənilməmiş hələ şox psixoloji duyumları vardır.

Cümlənin quruluşu və onun növlərinin formalaşması təfəkkürün bu və ya digər psixoloji amilləri ilə bağlı olduğundan mənə elə gəlir ki, adlıq cümlələrin yaranması da ünsiyyətin görünməyən, yəni nitq prosesində dillə ifadə olunmayan ünsürləri ilə əlaqədardır. Cümlə daxilində müəyyən sözü xüsusi olaraq vurğulamaq da “nitqi rəng” çaları daşıyır. Demək, vurğu fərqlilik anlamına malikdir. Odur ki, vurğu sözdə hecalardan birinin digərinə nisbətən qüvvətli deyilməsinə, cümlədə sözlərdən birinin digərinə nisbətən qüvvətli nəzərə çatdırılmasına, nitq prosesində sözün, söz birləşməsinin və yaxud cümlənin həyəcanla deyilməsinə əsaslanan nitq prosesi vahididir. Saitlərin uzun tələffüzünün xüsusi işarəsi olmadığı kimi vurğunun da xüsusi fərqləndirmə işarəsi yoxdur. Vurğunun yeri nitq prosesində sözün işlənmə məqamı və kəsb etdiyi mənə anlamı zamanı müəyyənləşə bilər. Demək, vurğu şifahi nitq prosesi hadisəsidir. Nitqi səsləndirdikdə vurğunun yeri bəlli olur. Azərbaycan dilini vurğusuz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Çünki intonasiya, avazlanma varsa, vurğu da olmalıdır. Cümlənin məqsəd və intonasiya növləri də vurğu əsasında səsləndirilir. İntonasiya vurğunun əsas amilidir. Sözün bir səsində, sözün heca vurğusunda, istərsə də cümlə quruluşunda yanlış vurğu deyimi yanlış mənə çaları formalaşdırır. Odur ki, nitq prosesində doğru və düzgün tələffüz, vurğunun məqsədəuyğun şəkildə öz

məqamında işlədilməsi məntiqi mənanın düzgün və doğru olmasına dəlalət edir. Məsələn; Buraxmaq olmaz, asmaq! __cümləsinə oxuduqda dar ağacı məqamında dayananın qətli, amma həmin cümləni; Buraxmaq, olmaz asmaq! __tərzində vurğulanıb oxunması isə həmin adamın xilas olması deməkdir. Belə misalların sayını artırmaq da olar; Cıdır düzü, mənim xoşuma gəlir. Cıdır, düzü, mənim xoşuma gəlir. Oxu, atan kimi tənbel olma/Oxu atan kimi, tənbel olma.

Misallardan göründüyü kimi “hoha var dağa qaldırır, hoha var dağdan endirir”. Eyni cümlənin iki deyim tərzində ölmə və yaşayışı şərtləndirir. Deyimlər, duyumlar və yozumlar tarixin dərin qatlarından xəbər verir. Babalarımız qısa və yığcam sözlə həmişə dərin mənə və fəlsəfi hikmət dolu söz hörgüsü nəqş etmişlər. Odur ki, hikmətli deyimlərə məntiqi prizmadan yanaşaraq real anlam əldə etmək lazımdır. Bu baxımdan folklor dərin fəlsəfi duyuma və elmi məntiqə söykənir. Məsələn,

1.“Düz düzdə qalar” deyirlər. Əslində bu deyim düzgün məntiqi mənə ifadə etmir, düz təbliğ olunmur, əyri, oğru təbliğ olunur. Bu heç də o demək deyildir ki, atalar səf demişdir. Atalar doğru demiş, biz isə səf ifadə edib, səf vurğulayıb, səf anlamışıq. Doğru deyim belədir:

“Düz düz də qalar”. Yəni düzə zaval yoxdur, həmişə düz olaraq qalacaqdır.

Başqa bir deyim:

2.“Yeməkdən sonra qırx tikə pendir yeyərlər” – deyirlər. Çünki pendir həzm prosesini nizamlayır. Amma elə bir adam tapmaq olmaz ki, yeməkdən sonra qırx tikə pendir yeyə bilsin, bu mümkün deyildir. Odur ki, doğru deyim belədir: **“Yeməkdən sonra qırx tikə pendir yeyərlər”**.

Nümunələrdən də göründüyü kimi səhv deyim yalnız fikir formalaşdırır.

3.“Əl tutmaq Əlidən qalıb” atalar sözü VI əsrdən sonra yaransaydı belə deməyi məqbul saymaq olardı, amma xalq ədəbiyyatının bağları daha qədim dövrlərə gedib çıxır, odur ki, **“Əl tutmaq əlindən qalıb”** demək daha məntiqi və məqsəduyğundur. Bu o deməkdir ki, əli olan adam bürəyənin əlindən tutmağı bacarmalıdır. Həmçinin iş görəndə zaman “əlli ol” –deyirlər, yəni cəld ol, hünərli ol kimi anlanılır. Bu baxımdan da deyim məqbul sayıla bilər ki, əl tutmaq, kömək etmək - cəld, hünərli olandan qalıbdı. Həmçinin burada “əl tutmaq” ifadəsi maddi kömək anlamında da başa düşülə bilər. Bu anlam da məqbul sayıla bilər.

4.“Yol böyüyün, su kiçiyindir” atalar sözü də yanlış deyimlə, məntiqsiz yanaşma ilə gəlib bizə çatmışdır. Məncə, doğru deyim belədir:

“Yol böyüyün, sus kiçiyindir” və yaxud “Böyük olan yerdə kiçik danışmaz” - demişlər.

5. “Aşıq yoxsa, Aşıq”. Yanlış tələffüz sözün mənə anlayışının da yanlış anlam nəticəsinə gətirib çıxarır. Sarı Aşıq ustad aşıq yanında dərs almamışdır. Nə ustadı olmuş, nə də şagirdi. Bir aşıq musiqisi də yoxdur, kiminsə toyunu etməmiş, gözəlləmə, duvaxqapma söyləməmiş, ümumiyyətlə aşıqlıq sənətinə aid heç bir nişanəsi olmamışdır. Odur ki, Sarı Aşıq aşıq deyil, el şairidir. Amma hər zaman Sarı “Aşix” kimi tələffüz edib, tələffüz olunduğu kimi də yazmışlar. Bu da yanlışlıq yaratmışdır. Əslində isə Sarı Aşıq sanki bu yanlışlığı duyaraq, VII əsrdən sonra kəsiyindən bu günümüz üçün nəğmələr qoşmuş, aşıq deyil, Aşıq olduğunu belə vurğulamışdır:

**Məni sənə Aşıq etdi yaradan,
Səg rəqibi Haq götürsün aradan.
İstəyirsən bir xəbər tut Sarıdan,
Yollarında mənəm sayıl, a Yaxşı.**

2-Azərbaycan ədəbi dilində vurğunun rolu və ədəbi tələffüzün pozulması günün aktual problemidir. Bəzi dilçilərimiz Azərbaycan dilini və hətta Türk dilləri ailəsinə mənsub olan dilləri vurğusuz dil adlandırır. Dilçi metodist Sərvər Şirinov yazır: “Azərbaycan dilində sözlərin, əsasən, vurğusuz olmasını şərtləndirən, bizcə, ahəng qanunudur. Ahəng qanunu olan yerdə vurğu olmaz... Ümumiyyətlə, Avropa dillərində vurğu ona görə aparıcıdır ki, həmin dillərdə ahəng qanunu yoxdur.” (2, 10.)

Məncə, bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Çünki dilimizdə vurğusuz söz tapmaq çətindir. Orta məktəb dərslərində və elmi əsərlərdə vurğunun əsas 3 növü göstərilir. 1) heca vurğusu (bəzən buna söz vurğusu da deyirlər), 2) məntiqi vurğu, 3) həyəcanlı vurğu (affetik vurğu). Məncə, Azərbaycan dili vurğusuz dil ola bilməz. Vurğusuz dil o zaman ola bilər ki, o dil səsləndirilməsin, səssiz dil olsun, bu da mümkün olan şey deyil. Daxili nitq zamanı da vurğudan istifadə olunur. İntonasiya, vurğu, ton və durğu

söylənən fikrin aydın, düzgün, cazibəli, emosional və məqsəduyğun ifadəsinə xidmət edir. İntonasiya barədə dəqiq və dolğun fikirləri Nadir Abdullayev və Zabit Məmmədovun birlikdə yazdıqları "Nitq mədəniyyətinin əsasları" kitabından öyrənirik: "Nitqin intonasiyası kompleks dil hadisəsidir. İntonasiya tələffüzün dörd elementini-fasilə, vurğu, melodiya və tempi özündə birləşdirir... Canlı nitqdə daim müəyyən bir hərəkət, sürət, güc, fasilə özünü göstərir ki, bunlar intonasiyanın yuxarıda göstərilən dörd elementi ilə əlaqədardır...

Söz vurğusu nitqdə, əsasən iki vəzifəni yerinə yetirir: 1.Sözlərdə forma gözəlliyi yaradır. 2.Sözlərdə yeni məna əmələ gətirir. Bunlardan birincisi fonetik, ikincisi fonesemantik vəzifədir. Vurğu öz yerində deyiləndə söz tam, dəqiq, səlis, təbii, ürəyəyatan formasını, ən optimal fonetik şəklini alır. Əks halda, sözlər bayağılaşır, öz axarından uzaqlaşır, süni deyim yaranır, məna anlaşılmır. Şifahi nitq üzərində müşahidələr göstərir ki, sözlərin vurğusu səhv vurğulananda həm sözlərin, həm də bütövlükdə cümlənin mənası dolaşır. Məsələn: dəymə düşər-dəymə düşər, dimdik-dimdik, görməmiş-görməmiş, bağla-bağla, qızdır-qızdır, gülün-gülün kimi omonimləşmiş sözlər yalnız vurğu vasitəsi ilə fərqlənir."(3, 68-69).

Verilmiş sitatdan bir daha aydın olur ki, Azərbaycan ədəbi dilində vurğunun rolu ən ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Bir daha vurğulamaq istəyirəm ki, vurğusuz dil, nitq ola bilməz.

Yanlış tələffüz bir sıra səhvlər yaratdığı kimi, vurğunun da pozulması, əsas mənanın dəyişilib bayağı, başqa bir mənaya çevrilməsi deməkdir. Bu isə dialekt və şivələrin ədəbi dilə, publisistik üsluba yersiz sirayət etməsidir. Bununla da ədəbi dil normaları pozulmuş olur. Belə bir vəziyyəti bəzilərinə başa salıb, doğrunu dedikdə, səni günahlandırıb səhvlərini inadkarlıqla təkid etmələri təəssüf hissi doğurur, insanı narahat edir. Məsələn Azərbaycan məkanında "həci" sözü geniş yayılmışdır ki, bu da yanlış ifadədir. Doğru, düzgün tələffüz forması tarixən dilimizin qanunauyğunluqları əsasında formalaşmış tələffüz olunan "hacı" sözüdür. Hacıqabul, Hacıkənd sözlərində, "Hacı gedən gəldi, saca gedən gəlmədi." atalar sözündə "hac" sözü düzgün, doğru şəkildə işlənmişdir. Əgər kimsə Seyid Əzim Şirvaninin "Tülkü həccə gedir" hekayəsini xatırlayırsa, bu şifahi nitqə köklənən XIX əsr Bakı, Şamaxı ləhcəsidir. Ədəbi dil forması deyildir. Kimsə "həc" desə də, "hac" yazılmalıdır. Xoş "gəlmisiniz", deyilsə də, xoş "gəlmişsiniz" yazılmalıdır. Bu isə orfoepiya və orfoqrafiyanın prinsipləri əsasında özünə haqq qazandırılmalıdır.

Nəticə

Mövzunu işləyərkən aşağıdakı nəticələr qənaətinə gəlinmişdir. 1.Şifahi nitqdə intonasiya, deyim tərz, fasilə, durğu və vurğu-yazılı nitqdə isə durğu işarələri dil quruculuğunun əsas vasitələrindəndir. 2. Vurğu genetik, milli səciyyəyə malikdir. Belə ki, hər bir xalqın özünəməxsus milli dili olduğu kimi, spesifik vurğu çaları da vardır. 3. Danışıq səslərinin milli aspektdə formalaşması da hər bir xalqın özünəməxsus danışıq üzvünün inkişafına səbəb olur. Demək, milli rezonans, milli rezanator formalaşdırır. Məsələn; Ləzgilərdə boğaz samitlərindən geniş istifadə olunması nəticəsində boğaz rezanatoru daha çox inkişaf etmişdi. 4. Vurğulamaq dedikdə; səs vurğusu, heca, söz və cümlə vurğuları nəzərdə tutulur. Ona görə də vurğuya belə bir tərif vermək olar ki, sözlərdə bir səsin o biri səslərə nisbətən qüvvətli, bir hecanın o biri hecalara nisbətən qüvvətli, cümlələr sırasında, yəni hər hansısa mətnə bir cümlənin o biri cümlələrə nisbətən qüvvətli deyilməsinə vurğu deyilir. 5. Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri vurğu və durğu işarələri ilə tənzimlənir. Bu isə şifahi nitqdə intonasiya, vurğu-yazılı nitqdə isə durğu işarələri ilə kommunikativ və ekspressiv fikri tam çatdırmağa xidmət edir.

References

1. Fakhraddin Yadigar. Phonetics and phonology issues. Baku, 1999.
2. Sarvar Shirinov. Events, 2016, 28 September.
3. Nadir Abdullayev, Zabit Mammadov. "Fundamentals of speech culture", Baku, 2008.
4. Modern Azerbaijani language, (Part one), Baku, 2007.